

SPOTKANIA EDUKACYJNE

W SZKOŁACH ŚREDNICH I WYŻSZYCH
DOTYCZĄCE FUNKCJONOWANIA
WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

MINISTERSTWO
SPRAWIEDLIWOŚCI

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

Publikacja współfinansowana przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego

SPOTKANIA EDUKACYJNE W SZKOŁACH ŚREDNICH I WYŻSZYCH DOTYCZĄCE FUNKCJONOWANIA WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

PODSUMOWANIE

Autorzy:

*Justyna Jambor
Justyna Podlewska
Michał Pietkiewicz*

Warszawa, kwiecień 2011 r.

Wydawca:

Ministerstwo Sprawiedliwości
Al. Ujazdowskie 11
00-950 Warszawa
tel. (22) 52 12 888

www.ms.gov.pl

ISBN 978-83-929646-6-7

Publikacja została wydana w ramach projektu Ministerstwa Sprawiedliwości „Ułatwianie dostępu do wymiaru sprawiedliwości”, współfinansowana jest ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego.

Publikacja bezpłatna

Projekt graficzny, DPT – Hanna Niewiadomska

Druk i oprawa:

Oficyna Drukarska Jacek Chmielewski
ul. Sokołowska 12 a, 01-142 Warszawa
tel./fax 22 632 83 52, tel. 22 631 30 50

Szanowni Państwo

Trzymacie w dłoni publikację, która podsumowuje zorganizowane przez Ministerstwo Sprawiedliwości spotkania edukacyjne. To nie były zwykłe lekcje. Ponad 7 tysięcy uczniów szkół średnich oraz przeszło 1700 studentów w nowoczesny kreatywny i mówiąc wprost – ciekawy sposób poznawało na nich tajniki wiedzy prawnej.

Wiem, że poza zdobywaniem wiedzy była to dla nich także dobra zabawa. Wiem, ponieważ widziałem to na własne oczy. W kilku spotkaniach udało mi się bowiem uczestniczyć.

Zaproponowany przez nas program spotkał się z ciepłym przyjęciem uczniów i studentów. To nie cześć słowa. Spójrzmy na statystyki: ponad 90% uczniów szkół średnich stwierdziło, że po spotkaniu ich wiedza na temat funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości zwiększyła się. Takiego samego zdania było 78% studentów. Myślę, że niejedynemu nauczycielowi i akademickiemu wykładowcy chciałoby, aby jego uczniowie mieli takie samo zdanie o tradycyjnych lekcjach i wykładach.

Tym bardziej zachęcam, aby Państwo – słowa te kieruję do nauczycieli – mimo zakończenia programu spotkań edukacyjnych kontynuowali poszerzanie wśród swoich podopiecznych wiedzy prawnej. Skończmy z przekonaniem, że prawo to jedynie skomplikowane kodeksy, interpretacje i wykładnie. Przecież już uczniowie pierwszych klas szkoły podstawowej mają z nim kontakt niemal każdego dnia. Wystarczy, że kupią drugie śniadanie w szkolnym bufecie. To już wtedy zawierają swoje pierwsze umowy prawne.

Chciałbym, aby każdy uczeń już po ukończeniu szkoły średniej wiedział, jakie ma prawa, a także jakie może ponieść konsekwencje jeśli prawo złamie. Nasze dzieci muszą wiedzieć, że prawo otacza każdego z nas, że mamy z nim do czynienia przez całe życie. I dlatego powinny o nim wiedzieć jak najwięcej i dobrze je poznać po to, by z łatwością mogły poruszać się nie tylko w szeroko rozumianym wymiarze sprawiedliwości, ale po prostu w życiu.

Dlatego poza programem spotkań edukacyjnych, który w tej publikacji podsumowujemy, osobiście zaangażowałem się w inne organizowane przez Ministerstwo Sprawiedliwości projekty związane z edukacją prawną młodzieży. W Łodzi zakończyliśmy, realizowany przy współpracy z samorządem radców prawnych, program lekcji prawa. Kilka z nich poprowadziłem osobiście. Wcielając się w rolę nauczyciela, miałem okazję przekonać się o tym, jak bardzo młodzi ludzie potrzebują tej wiedzy. Już teraz władarze innych miast zwracają się do mnie z prośbą o rozszerzenie tego programu na inne miasta. Podobne prośby płyną z kuratoriów. To dowód na to, że Państwo – nauczyciele, także tę potrzebę dostrzegacie.

Jestem gorącym zwolennikiem wprowadzenia do szkół lekcji prawa. Nie może być bowiem tak, co pokazują badania, że większość Polaków nie posiada podstawowej wiedzy prawnej na temat zasad działania wymiaru spra-

wiedliwości. Znacząca część badanych nie odróżnia radcy prawnego od adwokata, prawa cywilnego od karnego. Blisko 30% nie wie, co to jest pozew, natomiast 82% respondentów nie wie, że postępowanie przed polskimi sądami jest dwuinstancyjne. Brak rzetelnej wiedzy skutkuje brakiem zaufania do systemu sprawiedliwości i jego poszczególnych elementów. Musimy to zmienić.

Edukacja prawna to nie tylko szkolne lekcje. To także wiedza przekazywana na co dzień w domu, wymiana informacji między rówieśnikami. Dlatego nie tylko nauczycieli, ale też każdego kto po tę publikację sięgnął: uczniów, studentów czy rodziców serdecznie proszę i apeluję – uczmy się prawa. To łatwiejsze, niż mogłoby się wydawać.

Głęboko wierzę, że zorganizowane przez Ministerstwo Sprawiedliwości spotkania edukacyjne rozpoczęły proces tej zmiany. Liczę, że wspólnymi siłami uda nam się doprowadzić do sytuacji, w której Polak będzie mądry, ale nie dopiero po szkodzie.

Życzę Państwu ciekawej lektury.

Krzysztof Kwiatkowski
Minister Sprawiedliwości

EDUCO – ERGO SUM – UCZĘ SIĘ, WIĘC JESTEM

Przeciwdziałanie społecznemu wykluczeniu prawnemu

Badania ankietowe przeprowadzone w szkołach na terenie całej Polski od września 1995 r. do lutego 1996 r. dotyczące znajomości wśród uczniów Konwencji o Prawach Dziecka oraz Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, przestrzegania w szkole praw, szczególnie istotnych dla uczniów, praw materialnych, takich jak: prawo do informacji, wolności wypowiedzania poglądów, wolności myśli, sumienia, wolności od poniżającego traktowania i karania, a także wiedzy o możliwości dochodzenia ww. praw wykazały, że zaledwie **24% ankietowanych potrafi poprawnie podać trzy prawa i wolności człowieka**. Cztery takie prawa już tylko ok. 16%, a pięć praw poprawnie wymienia niecałe 5% badanych. Najwięcej, bo 75% badanych umiało wymienić jedno z podstawowych praw człowieka. Jeżeli chodzi o prawa proceduralne związane z ochroną swoich praw **75% badanych nie wie, w jakiej sytuacji i jak można zwrócić się do prokuratury, sądu czy kuratorium oświaty**. 30% nie wie, jak zwrócić się do dyrektora szkoły, zaś 17% nie wie, jak bronić swoich praw¹.

Nie wyposażamy ucznia w wiedzę na temat jego praw i obowiązków oraz funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, gdyż uważamy, że to my, dorośli, w pełni reprezentujemy dziecko i to wystarczy. Powoduje to sytuację społeczną, w której dzieci i młodzież nie znają aktów prawnych ich dotyczących. Nie wiedzą, jakie prawa im przysługują np. jako ofierze przestępstwa. Nie wiedzą nic o funkcjonowaniu sądów, a co gorsza – nie uważają, aby w systemie społecznym miały swoje miejsce oraz obowiązki. **Mamy zatem w Polsce ok. 19% obywateli w ogóle nieświadomych swoich praw**². Cytując ministra sprawiedliwości – „obywateli potencjalnie zagrożonych wykluczeniem prawnym”.

Poniższe przykłady pokazują najlepiej, jak niski jest stan wiedzy prawnej. Na zajęciach z wiedzy o społeczeństwie bardzo mały procent zagadnień związany jest z wprowadzaniem dziecka w zakres jego praw i obowiązków innych niż Konwencja o Prawach Dziecka. Nie ma obowiązkowych zajęć z zakresu funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, praw dziecka – ofiary prze-

¹ „Prawa ucznia w szkole” Czyż E., Warszawa 1996, Helsińska Fundacja Praw Człowieka

² <http://www.stat.gov.pl>

stępstwa. Wizyty w sądzie są organizowane jako coś wyjątkowego, a nie obowiązkowy punkt zajęć.

W latach 2006, 2007 i 2010 r. przeprowadzono cykl szkoleń z zakresu prawa cywilnego, prawa karnego, prawa rodzinnego i prawa pracy dla młodzieży OHP³. Z doświadczeń wynikających ze szkolenia wynika, że poziom wiedzy prawnej wśród młodzieży jest bliski zeru. Natomiast zapotrzebowanie na wiedzę prawną jest ogromne. Niezwykłym doświadczeniem z tych szkoleń był fakt, iż młodzi odbiorcy nie tylko słuchali z uwagą wykładów, ale też zadawali pytania. **Szkolenia pokazały, że młodzież przekłada dostarczaną im wiedzę prawną na konkret własnej sytuacji, własnych potrzeb.** Najczęściej zadawane pytania: Jakie uprawnienia ma policja? Czy rodzice są zobowiązani płacić dziecku alimenty? Co zrobić, jeżeli jestem świadkiem w sądzie? Jaką umowę jest korzystnie podpisać kiedy roznoszą ulotki? Czy mogę pracować? Czy pracodawca może mi nie płacić, bo jestem nieletni?

Podobne spostrzeżenia wyniesiono z zajęć prawnych prowadzonych w 2010 r. Do grupy młodzieży zakwalifikowano uczniów z zasądzonym w postępowaniu kuratorem. W trakcie prowadzenia zajęć okazało się, że wszyscy uczestnicy mają zasądzonego kuratora z jednego powodu – nie realizowali w swoim czasie obowiązku szkolnego. W chwili prowadzenia zajęć uczestnicy realizowali już obowiązek szkolny poza strukturami standardowymi: w gimnazjach dla dorosłych, w ośrodkach zamkniętych lub zamkniętych ośrodkach poza miejscem zamieszkania. Żaden z uczniów nie widział dla siebie dalszej drogi edukacyjnej, nie wiedzieli oni, co to dla nich znaczy mieć kuratora. Zależało im jedynie na ukończeniu 18. roku życia i wyrwaniu się spod kurateli rodziców i sądu. Fakt, iż w wieku 18 lat będą mieli ukończone dopiero gimnazjum, nie budził ich niepokoju. Nie łączyli oni braku realizacji obowiązku szkolnego z odpowiedzialnością prawną. W trakcie wstępnej diagnozy ich wiedzy prawnej okazało się, że nie znają takich

pojęć jak: częściowa zdolność do czynności prawnych, władza rodzicielska, ustawa o postępowaniu z nieletnimi, prawa i obowiązki rodziców, obowiązek szkolny.

W świetle powyższych badań i obserwacji nie dziwi fakt, że stale powiększa się wskaźnik przestępczości wśród młodzieży w wieku 13–17 lat, co w dużej mierze jest spowodowane nieznanymi normami prawnymi obowiązującymi każdego członka społeczeństwa. **Brak wiedzy na temat ustawy o postępowaniu z nieletnimi powoduje proste myślenie: jestem dzieckiem, więc sąd mi nic nie zrobi.** Młodzież staje się ofiarami czynów przestępczych, np. wykorzystywania seksualnego, przestępczości internetowej, gdyż nie ma świadomości naruszenia swoich dóbr.

Brak edukacji dzieci i młodzieży na temat przysługujących im praw i obowiązków, a tym samym wysoki poziom niewiedzy wśród nich, powoduje negatywne konsekwencje dla nich samych i dla społeczeństwa. Rośnie w Polsce grupa niewyedykowanych obywateli, niemających nawyku dochodzenia swoich praw, co spowoduje „wyuczoną” bezradność w funkcjonowaniu społecznym, zwłaszcza w kontakcie z instytucjami, w tym z wymiarem sprawiedliwości.

Jednym z najważniejszych zadań stojących przed nami jako społeczeństwem jest edukacja młodego pokolenia tak, aby stało się ono świadomymi swych praw i obowiązków obywatelami.

Warto podkreślić, że problemy wymiaru sprawiedliwości zostały zidentyfikowane w dokumencie „Plan strategiczny Ministerstwa Sprawiedliwości na lata 2007–2010”, a także w Raporcie z badań opinii publicznej na temat wizerunku wymiaru sprawiedliwości, oceny reformy wymiaru sprawiedliwości, aktualnego stanu świadomości społecznej w zakresie alternatywnych sposobów rozwiązywania sporów oraz praw osób pokrzywdzonych przestępstwem opublikowanym przez ministerstwo w lutym 2009 r.

³ Szkolenia prowadziła Justyna Podlewska z Fundacji Dzieci „Ułatwianie dostępu do wymiaru sprawiedliwości”

Niczyje – Partnera Ministerstwa Sprawiedliwości w Projekcie

Projekt „Ułatwianie dostępu do wymiaru sprawiedliwości” miał w swoich założeniach zmienić m.in. postrzeganie wymiaru sprawiedliwości na bardziej przyjazny i wspierający oraz podnieść wiedzę młodego człowieka na temat przysługujących mu praw i w naturalny sposób wyposażyc uczniów w podstawową wiedzę, która być może okaże się przydatna w przyszłości.

Jednym z poruszanych w dokumentach zagadnień jest brak skutecznej polityki informacyjno-edukacyjnej przekładającej się na niezadowolający poziom świadomości obywateli na temat własnych praw i obowiązków w sądach oraz prokuraturach, co skutkuje z kolei obiektywną trudnością obywateli w dostępie do wymiaru sprawiedliwości, wydłużaniem procedur sądowych i negatywnym społecznym odbiorem wymiaru sprawiedliwości.

Z raportu wynika, że badani nie potrafili wymienić nazw większości reprezentantów wymiaru sprawiedliwości lub wskazywali urzędy, stanowiska, instytucje, które nie mieszczą się w tej kategorii. **Aż 48% respondentów uznało, że organy wymiaru sprawiedliwości są niedostępne lub trudno dostępne dla zwykłego człowieka.** Wśród podstawowych przyczyn wymieniono m.in.: brak informacji o możliwości i sposobie kontaktu z jednostkami wymiaru sprawiedliwości, zbyt zawile i niedostosowane dla przeciętnej osoby procedury. **Tylko co czwarta osoba deklarowała, iż posiada wiedzę z zakresu funkcjonowania polskiego wymiaru sprawiedliwości.**

Projekt „Ułatwianie dostępu do wymiaru sprawiedliwości” odpowiedział na powyższe wyzwanie poprzez zorganizowanie spotkań edukacyjnych skierowanych do młodzieży szkół średnich i studentów. Spotkania miały stanowić atrakcyjną formę polityki informacyjno-edukacyjnej nakierowaną na zaspokojenie społecznych deficytów wiedzy o prawie.

Z przeprowadzonego badania opinii publicznej wynika również, że **zaledwie połowa Polaków słyszała o pozasądowych sposobach rozwiązywania konfliktów, np. mediacje lub sądy polubowne** (o sądach polubownych słyszał jedynie co czwarty respondent). Wśród badanych, którzy słyszeli o pozasądowych spo-

sobach rozwiązywania konfliktów, zdecydowana większość (83%) uważa, że mediacja to dobrowolny i poufny proces dochodzenia do rozwiązania sporu, prowadzony w obecności osoby neutralnej – mediatora. Co dwudziesta osoba nie wie czym jest mediacja, mimo że o niej słyszała.

Zdanie na temat mediatora wśród respondentów jest również podzielone. Większość respondentów (68%) określa go jako neutralną osobę, pomagającą stronom w wypracowaniu porozumienia. Są też tacy, którzy uważają go za adwokata jednej ze stron, osobę, która narzuca rozwiązanie obu stronom lub zajmuje się organizacją części mediacji. Według badanych kontakt z mediatorem to skomplikowane zagadnienie – 38% badanych nie wiedziało, w jaki sposób do niego dotrzeć. Liczna grupa respondentów (44%) odpowiedziała, że jest on wyznaczany przez sąd. Podczas mediacji porozumienie nie zostaje wypracowane bez zgody obu zainteresowanych stron. Jest to postępowanie bez ryzyka, bo można od niego w każdej chwili odstąpić, jest też tańsze od procesu sądowego. Z badania wynika, że mediacja

w odbiorze społecznym jest mniej skutecznym sposobem rozwiązywania konfliktów niż proces sądowy, mimo to stanowi rozstrzygnięcie lepsze od ugody zawartej przed sądem. Podstawowe zalety mediacji to kompromis i jednoczesne zaangażowanie obu stron w dojście do porozumienia.

Sąd to według respondentów najlepsza instytucja, do której należy się zgłaszać w przypadku roszczenia lub sprawy spornej (57% wskazań). Z usług mediatora skorzystałaby niespełna co piąta osoba, która słyszała o pozasądowych sposobach rozwiązywania konfliktów.

nieniu odrębnej instytucji zajmującej się wsparciem dla ofiar przestępstw: państwo powinno dążyć do pomocy za pośrednictwem istniejących struktur.

Wsparcie udzielane ofiarom przestępstw powinno mieć dwojaki charakter: finansowy i poradniczy. Zda-

Z powyższych danych wynika, że wiedza badanych dotycząca pozasądowych sposobów rozwiązywania konfliktów i mechanizmów ich działania jest niewielka i potoczna. Celem Projektu „Ułatwianie dostępu do wymiaru sprawiedliwości” było zwiększenie popularności alternatywnych metod rozwiązywania sporów.

Inne dane z raportu wskazują, że niemal 99% badanych w ciągu ostatnich 3 lat miało styczność z organami wymiaru sprawiedliwości, a ponad 75% było zaangażowanych w sprawy wymagające osobistego kontaktu z poszczególnymi jednostkami. Kontakty respondenta z organami wymiaru sprawiedliwości mają niewielki wpływ na wydawaną ocenę.

Głównymi czynnikami decydującymi o niepozytywnych opiniach respondentów są: poczucie niesprawiedliwego orzecznictwa organów wymiaru sprawiedliwości, opinie o nierzetelnie wykonywanej pracy oraz przekonanie badanych o stronniczości i braku niezawisłości tych organów. Niewiele mniej wskazań odnosi się do słabej efektywności oraz zbyt wysokich nakładów finansowych ponoszonych na funkcjonowanie organów wymiaru sprawiedliwości.

Szczególnym rodzajem świadka jest osoba pokrzywdzona. Ofiary przestępstw to osoby, którym należy się wsparcie ze strony państwa lub organizacji pozarządowych. Tego zdania jest niemal każdy badany. Ponad 15% ankietowanych było pokrzywdzonymi w wyniku przestępstwa. **Głównym dystrybutorem pomocy dla poszkodowanych powinno być państwo – tak twierdzi niemal 75% badanych.** Połowa z nich jest przeciwna ist-

nie to podziela 77% badanych, którzy uważają, że należy pomagać poszkodowanym. Policja to instytucja, do której w pierwszej kolejności powinna się zgłosić ofiara przestępstwa. Blisko 70% badanych deklaruje, że gdyby sami byli ofiarami przestępstwa – w pierwszej kolejności zgłosiliby się po pomoc do policji.

Według niemal wszystkich respondentów instytucje udzielające pomocy pokrzywdzonym powinny informować się wzajemnie, tworząc sieć wsparcia osoby pokrzywdzonej. Zanim jednak zaczną przekazywać sobie informacje, dobrze byłoby, gdyby miały na to zgodę osoby poszkodowanej.

Jedynie 8% badanych słyszało o instytucji opiekuna ofiary przestępstwa. Tak niska świadomość istnienia pomocy powoduje, że potencjalna ofiara przestępstwa może mieć utrudniony dostęp do osoby, która może udzielić jej potrzebnego wsparcia.

Większość respondentów nie wie, co można zmienić, aby pomóc osobom pokrzywdzonym. Jeżeli pojawiają się jakieś sugestie, dotyczą one na ogół usprawnienia pracy instytucji wspierających ofiary przestępstw oraz lepszego dostępu do informacji o pomocy.

Spotkania edukacyjne zorganizowane dla uczniów szkół średnich i studentów szkół wyższych stanowią odpowiedź na zapotrzebowanie społeczne w zakresie poznania praw i obowiązków zwykłego obywatela w roli świadka, w tym ofiary przestępstwa.

Działania podjęte w ramach spotkań edukacyjnych w szkołach średnich i wyższych

Spotkania edukacyjne w szkołach średnich i wyższych to jedno z 8 zadań realizowanych w projekcie „Ułatwienie dostępu do wymiaru sprawiedliwości”.

Główne działania:

- rekrutacja szkół średnich i wyższych na terenie całej Polski poprzez powiadomienie kuratoriów oświaty oraz publikacje w prasie;
- pisemne określenie ram współpracy pomiędzy Ministerstwem Sprawiedliwości a placówkami edukacyjnymi i zawarcie pisemnych porozumień;
- wybór firm szkoleniowych z odpowiednio przygotowaną kadrą trenerską;
- opracowanie trzech autorskich programów edukacyjnych: programu dla szkół średnich oraz dwóch programów dla szkół wyższych o profilu prawniczym i dla szkół wyższych o innym profilu niż prawniczy;
- realizacja 80 spotkań edukacyjnych w szkołach średnich;
- realizacja 39 spotkań edukacyjnych w szkołach wyższych;
- monitoring i ewaluacja spotkań edukacyjnych.

Program spotkań edukacyjnych oraz metodyka prowadzenia zajęć miały odpowiadać potrzebom dydaktycznym i edukacyjnym odbiorcy. Założono zróżnicowanie poziomów programów edukacyjnych dla szkół ponadgimnazjalnych oraz dla szkół wyższych, a także przedmiotowe zróżnicowanie modułów szkoleniowych dla szkół ponadgimnazjalnych oraz szkół wyższych o profilu prawniczym oraz dla szkół wyższych o innym profilu niż prawniczy.

Na jedno spotkanie edukacyjne skierowane do 30 osób przewidziano 90 minut (2 godziny lekcyjne). Założono także konieczność zastosowania metod aktywizujących, takich jak: warsztaty, *case study*, burze

mózgów na przemian z metodami podającymi, takimi jak wykłady. Ministerstwo Sprawiedliwości zapewniło kadrę trenerską o wykształceniu prawniczym na poziomie co najmniej magistra prawa, z odpowiednim doświadczeniem trenerskim, sprzęt komputerowy i audiowizualny, rzutniki multimedialne oraz materiały edukacyjne.

Dodatkowo, chcąc zagwarantować tzw. trwałość projektu po zakończeniu spotkań, ministerstwo przekazało do szkół średnich i wyższych, w celu wykorzystania w czasie podobnych zajęć w przyszłości dwa rodzaje publikacji:

1. „**Będę świadkiem w sądzie**” w łącznej liczbie 8000 egzemplarzy do szkół średnich. To broszura opisująca w przystępny sposób przebieg rozprawy sądowej, wydarzenia przed i po rozprawie, procedury. Może ona zostać wykorzystana w czasie lekcji wiedzy o społeczeństwie czy godzin wychowawczych;
2. „**Prawa i obowiązki obywatela w sądzie i prokuraturze**” w łącznej liczbie 1170 egzemplarzy do szkół wyższych oraz 2400 egzemplarzy – do szkół średnich. To 3-częściowa broszura stanowiąca kompendium podstawowej wiedzy na temat organów wymiaru sprawiedliwości oraz obowiązujących procedur. Napisana w sposób przystępny i zrozumiały, może być wykorzystana jako uzupełniający materiał edukacyjny w czasie zajęć z zakresu prawa, wiedzy o społeczeństwie oraz dziedzin pokrewnych.

Całość przedsięwzięcia została sfinansowana w 85% ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego, a w 15% z budżetu państwa. Na spotkania edukacyjne przeznaczono prawie 700 tys. zł, co oznacza, że średni koszt przypadający na 1 godzinę spotkania edukacyjnego, dla 1 uczestnika wynosił ok. 31,00 zł brutto z VAT.

Zadaniem poszczególnych szkół było jedynie zapewnienie sal bezpiecznych pod względem BHP oraz

przeciwpożarowym, jak również utrzymanie frekwencji na poziomie 90 uczniów w 3 trzydziestoosobowych grupach w jednym dniu spotkań edukacyjnych w szkołach średnich oraz 30–60 studentów w szkołach wyższych. Wszystkie sprawy dotyczące dokumentowania przedsięwzięcia należały do koordynatora merytorycznego spotkań i koordynatora zadania. Dlatego dodatkową zaletą Projektu był brak obciążenia placówek edukacyjnych jakimikolwiek formalnościami wynikającymi z zwyczaj z uczestnictwa w projekcie dofinansowanym ze środków unijnych.

Zgodnie ze strategią rekrutacji przyjętą przez Ministerstwo Sprawiedliwości nie dokonywano selekcji szkół. Szkoły przyjmowane do projektu miały jedynie posiadać status szkoły ponadgimnazjalnej lub wyższej. Nie stosowano dodatkowych kryteriów naboru. W ramach prowadzonych działań rekrutacyjnych zamieszczono ogłoszenia w sprawie organizacji spotkań edukacyjnych w prasie, skierowano stosowną informację do kuratoriów oświaty. Na podstawie nadesłanych z placówek edukacyjnych formularzy zgłoszeniowych podpisano z każdą szkołą odrębne porozumienie w sprawie organizacji i realizacji spotkania edukacyjnego.

O przyjęciu do Projektu decydowała kolejność zgłoszeń. W odpowiedzi na ogłoszoną rekrutację do Projektu zgłosiło się kilkaset placówek edukacyjnych z całej Polski, co znacznie przewyższyło oczekiwania Ministerstwa Sprawiedliwości oraz możliwości finansowe Projektu. Powyższe świadczy o olbrzymim zapotrzebowaniu społecznym na tego typu inicjatywy.

Wszystkie spotkania edukacyjne przeprowadzono zgodnie z zawartym pisemnym porozumieniem. Pod koniec każdego spotkania uczestnikom rozdawano anonimowe ankiety ewaluacyjne. Ankiety zawierały 17 pytań, z których najistotniejsze dla określenia wartości merytorycznej spotkań edukacyjnych były następujące kwestie:

- ✓ *Jak oceniasz program spotkania edukacyjnego?*
- ✓ *Jak oceniasz tematykę spotkania (dobór tematów)?*
- ✓ *Czy przekazaną wiedzę uważasz za przydatną?*
- ✓ *Czy w wyniku udziału w spotkaniu zwiększyła się Twoja wiedza na temat problematyki oraz zasad funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w Polsce?*
- ✓ *Czy w wyniku udziału w spotkaniu zwiększyła się Twoja wiedza na temat przysługujących Ci praw?*

Ankiety były na bieżąco sprawdzane, analizowane i kodowane w raporty statystyczne. Jakiegokolwiek niepokojące sygnały były wyjaśniane, choć zdecydowanie należy podkreślić, że oprócz znikomej liczby uwag wymagających wyjaśnienia, które nie okazały się niczym poważnym, spotkania edukacyjne zostały przeprowadzone w sposób niebudzący jakichkolwiek zastrzeżeń. Tak ze strony uczniów i studentów, jak placówek edukacyjnych.

CEL SPOTKAŃ EDUKACYJNYCH: WIĘKSZA ŚWIADOMOŚĆ PRAWNA MŁODZIEŻY I STUDENTÓW

Podsumowanie spotkań edukacyjnych w szkołach średnich

Nasze spotkania edukacyjne to:

- 5 miesięcy realizacji spotkań edukacyjnych w szkołach średnich i wyższych na terenie całego kraju,
- 80 spotkań edukacyjnych w szkołach średnich i 480 godzin lekcyjnych,
- 7282 przeszkolonych uczniów szkół średnich,
- ogólna ocena spotkań edukacyjnych w szkołach średnich na poziomie 4,76*,
- ogólna ocena doboru poruszanych tematów w szkołach średnich na poziomie 4,65*,
- zwiększenie wiedzy na temat funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w przypadku 90,41% przeszkolonych uczniów szkół średnich,
- poszerzenie wiedzy z zakresu przysługujących praw w przypadku 86,30% przeszkolonych uczniów,
- uznanie przydatności informacji zdobytych w czasie spotkań w przypadku 94,63% przeszkolonych uczniów,
- 1 koordynator merytoryczny i 2 wykonawców zewnętrznych,
- 1 program edukacyjny.

Podsumowanie spotkań edukacyjnych w szkołach wyższych

Nasze spotkania edukacyjne to:

- 5 miesięcy realizacji spotkań edukacyjnych w szkołach średnich i wyższych na terenie całego kraju,
- 39 spotkań edukacyjnych w szkołach wyższych i 78 godzin lekcyjnych,
- 1702 przeszkolonych studentów szkół wyższych
- ogólna ocena spotkań edukacyjnych w szkołach wyższych na poziomie 4,33*,
- ogólna ocena doboru poruszanych tematów w szkołach wyższych na poziomie 4,30*,
- zwiększenie wiedzy na temat funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w przypadku 78% przeszkolonych studentów,
- poszerzenie wiedzy z zakresu przysługujących praw w przypadku 74% przeszkolonych studentów,
- uznanie przydatności informacji zdobytych w czasie spotkań w przypadku 89% przeszkolonych studentów,
- 1 koordynator merytoryczny i 2 wykonawców zewnętrznych,
- 2 programy edukacyjne.

* skala od 1 do 5

DLACZEGO SPOTKANIA EDUKACYJNE ODNIOŚLY SUKCES?

Wnioski z ewaluacji spotkań edukacyjnych

Pan Michał Pietkiewicz, jeden z wiodących trenerów prowadzących spotkania edukacyjne w szkołach ponadgimnazjalnych, stwierdza: „Pracując z różną młodzieżą od paru lat, wiem, jak niski jest stopień świadomości prawnej wśród młodych ludzi oraz jak ważne jest jej budowanie. Prowadząc wykłady w różnych szkołach i uczelniach o kierunkach innych niż prawo i administracja, zaobserwowałem pewne niebezpieczne zjawisko wśród młodzieży. Najprościej mógłbym je zdefiniować jako »stopień ignorancji prawnej« wśród młodzieży, który jest zastraszająco wysoki”.

W tym momencie należałoby przywołać bardzo znany film science fiction „Matrix”, gdzie osoby wyciągnięte z matrixa widzą go jako kod – różne znaki spadające z góry do dołu, które tworzą widzianą tylko dla nich wirtualną rzeczywistość – kontynuuje swoje przemyślenia wykładowca. Prawnicy, podobnie jak osoby wyciągnięte z matrixa, nie widzą świata tak jak większość osób, dla nich bowiem to również kod, z tą jednak różnicą, że tworzą go konkretne paragrafy, artykuły czy ustępy.

W chwili obecnej samo prawo stanowi temat tabu, który wzbudza różnorakie emocje i reakcje, najczęściej negatywne. Badania wskazują, że społeczeństwo po-

strzega polskie prawo i wymiar sprawiedliwości jako niezrozumiałe, służące interesom ludzi bogatych czy wreszcie niesprawiedliwe. Przyczyna takiej opinii jest wręcz oczywista: osoby mające negatywne zdanie o wymiarze sprawiedliwości w dużej mierze mogą nie znać i nie rozumieć podstawowych sformułowań prawnych ani zasad poruszania się w państwie prawa, w którym ustalone są obowiązki i prawa obywateli. Nie wiedzą również, jakie są konsekwencje wynikające z niespełnienia określonych obowiązków.

Najciekawszym elementem spotkań edukacyjnych w szkołach średnich, zdaniem uczniów oraz „obserwatorów”, była symulacja rozprawy sądowej w sprawie karnej dotyczącej przestępstwa rozboju, podczas której uczestniczący otrzymują role do odegrania. Podczas warsztatu wcielali się oni w role prokuratorów, sędziów, adwokatów, policjantów. W ten właśnie sposób słuchacze otrzymali skondensowaną wiedzę na temat praw i obowiązków, np. świadków czy też osoby pokrzywdzonej przestępstwem. To właśnie w tej części zajęć przysłowiowy Jasio, będąc prokuratorem, mógł odczytać profesjonalny akt oskarżenia, w którym domagał się skazania przez sąd kolegi z ławki obok. Ten

Foto. 1. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Elblągu

z kolei odgrywał rolę oskarżonego. Mógł również aktywnie podważać argumenty oskarżyciela, broniąc oskarżonych w roli adwokata czy wreszcie to od niego zależało, jaki został wydany wyrok w sprawie, w której był sędzią. Słuchacze w toku postępowania przygotowawczego mogli wcielić się także w role policjantów, którzy będą musieli przesłuchać świadków, spisać protokoły oraz wyciągnąć logiczne wnioski z zeznań. Mogło się bowiem okazać, że któryś ze świadków kłamał, starał się udzielić alibi koledze albo też nie chciał wydać w ręce organów ścigania osoby jemu najbliższej.

Uczestnicy dowiadywali się, jaki jest tok postępowania od chwili popełnienia przestępstwa do wydania pra-

Foto. 2. Uniwersytet Zielonogórski

Foto. 3. Zespół Szkół nr 2 im. A. Świętochowskiego w Łukowie

Foto. 4. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Elblągu

womocnego wyroku. Warto też zauważyć, że oprócz przekazanej wiedzy z zakresu prawa, uczestnicy trenowali koncentrację, czytanie ze zrozumieniem, wytrwałość, pracę w grupie oraz inne cechy niezbędne w dorosłym życiu. Uczeń, który na poprzedniej godzinie lekcyjnej trudził się przy tablicy lub klasówce, gdzie do rozwiązania miał zadanie z dwiema niewiadomymi, zyskał szansę rozprężenia się, zabawy i satysfakcji, że może być kimś – i to nawet sędzią, policjantem lub prokuratorem.

Dlaczego ten etap szkoleń był tak ważny? Prawie nikt z młodych ludzi nie wiedział, jakie mu przysługują prawa jako osobie pokrzywdzonej przestępstwem. Bardzo często padamy ofiarą jakiegoś przestępstwa, pobicia, kradzieży, zniszczenia naszej własności, nie mówiąc już

o innych, znacznie cięższych gatunkowo przestępstwach, jak: znęcanie się, pedofilia, zmuszanie do uprawiania prostytucji. Realizowanie spotkań edukacyjnych miało na celu przede wszystkim wskazanie młodym osobom, że wymiar sprawiedliwości jest przede wszystkim dla nich, że organy ścigania dbają o obywatela, jak również dążą do tego, żeby osoby, które naruszają obowiązujący porządek prawny poniosły odpowiednie konsekwencje.

Tak więc młodzież znudzona i zmęczona codziennością, lekcjami prowadzonymi w sposób szablonowy, a często metodami niedostosowanymi do jej aktualnych potrzeb i problemów, otrzymała solidną dawkę wiedzy z zakresu prawa w sposób nowoczesny, interaktywny oraz alternatywny do tradycyjnych metod nauczania. Co przełożyło się na zainteresowanie i zaangażowanie słuchaczy. Przy takim sposobie prowadzenia lekcji cała klasa dobrze się bawiła, a na zakończenie bardzo chętnie i rzeczowo dyskutowała, częstokroć dziękując prowadzącym szkolenia brawami, co raczej nie jest spotykane na koniec lekcji z języka polskiego lub biologii.

Jednym z tematów interesujących młodzież są dopalacze i narkotyki. Samo zapoznanie słuchaczy z konsekwencjami zażywania tych substancji jest nie-

Foto. 5. Wyższa Szkoła Biznesu w Pile

Foto. 6. Wyższa Szkoła Pedagogiki i Administracji

Foto. 7. Zespół Szkół Samorządowych w Elku

wystarczające i powierzchowne, a problem narasta. Przeciwdziałać temu musi całe społeczeństwo, a nie tylko instytucje do tego powołane. Mało kto również zdaje sobie sprawę, że kupienie symbolicznej bułki w szkolnym sklepiku, to zawarcie umowy sprzedaży w myśl art. 535 Kodeksu cywilnego, która jest taką samą umową jak kupno mieszkania – zawartą jedynie w innej formie. Również jazda autobusem ze szkoły i do szkoły nie jest zdarzeniem obojętnym prawnie. Uczeń wsiadając bowiem do autobusu lub taksówki zawiera umowę przewozu, gdzie przewoźnik zobowiązuje się w zakresie działalności swego przedsiębiorstwa do przewiezienia za wynagrodzeniem osób lub rzeczy (art. 774 Kodeksu cywilnego). Należy również nadmienić, że pożyczanie koledze z ławki długopisu to też zawarcie umowy pożyczki w myśl art. 720 Kodeksu cywilnego. Zatem prawo otacza nas z każdej strony i jest obecne w każdej sferze naszego życia.

Z kolei studenci szkół wyższych mieli możliwość pozyskania w sposób efektywny niezbędnej podstawowej wiedzy z zakresu funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, która została poszerzona o możliwość poznania skutków natury prawnej czy organizacyjnej, z którymi musi zmierzyć się pokrzywdzony

Foto. 8. Wyższa Szkoła Handlowa im. Króla Stefana Batorego w Piotrkowie Trybunalskim

oraz świadek (w nawiązaniu do skutków emocjonalnych, psychologicznych, zdrowotnych, materialnych wynikających z przestępstwa). Także ochrona prawna i nałożone na świadka obowiązki zostały zaprezentowane w kontekście konkretnych, żywych przykładów. Interesującą kwestią okazała się problematyka związana ze zjawiskiem niejednoznaczności dowodów i zniekształcenia poznawczego w czasie postępowania dowodowego, a także zyskanie wglądu w złożoność oczekiwań oraz potrzeb osób zaangażowanych w sprawę sądową.

Również procedura mediacyjna została przybliżona słuchaczom w sposób na tyle atrakcyjny i przystępny, by zalety tzw. sprawiedliwości naprawczej zyskały uznanie słuchaczy. Ugody zawarte w czasie symulacji

procesu mediacyjnego wykazały, że nie istnieje coś takiego, jak jedno wspólne poczucie sprawiedliwości, że dla każdego jest ono inne. Zasadniczy walor mediacji, tj. współdecydowanie osób zaangażowanych w sprawę o winie, krzywdzie oraz zadośćuczynieniu, został dostrzeżony i we właściwy sposób zinterpretowany przez szkolonych studentów.

Warto podkreślić, że w trakcie realizacji programu zastosowano metodę pracy w zespole. Zarówno uczniowie, jak i studenci pracowali w małych grupach, które poszerzone były o doradzającego oraz moderującego trenera. Ścisła współpraca w takich grupach prowadziła do równego poziomu wiedzy i informacji, lepszego osobistego rozumienia się, umocnienia poczucia więzi.

Dlaczego spotkania edukacyjne okazały się sukcesem? Dlatego, że dobry projekt edukacyjny zawsze łączy wiedzę szkolną (wynikającą z podstaw programowych) z pozaszkolną – będąc powiązaniem z obowiązującym programem – odpowiada zarazem zainteresowaniom uczniów i studentów, wiążąc sensowną aktywność praktyczną z wysiłkiem umysłowym.

Scenariusz spotkania edukacyjnego ukierunkowany był na praktykę. Każdy z trzech programów był dostosowany do potrzeb i poziomu uczestników, odnosząc się do rzeczywistych problemów dziejących się w zakresie omawianego procesu, tj. sprawy sądowej czy mediacji. Konieczność nawiązywania do teorii i przykładów została ograniczona do niezbędnego minimum. Takie założenie

prowadziło do silniejszej motywacji, identyfikacji z celami spotkania edukacyjnego i szybszego uczenia się.

Także zastosowanie metod aktywizujących oraz wizualizacji miało swoje głębokie uzasadnienie merytoryczne. Ministerstwo Sprawiedliwości w swoim projekcie założyło odejście od biernych i receptywnych postaw w kierunku czynnego udziału w ćwiczeniach, dyskusji,

Foto. 9. Liceum Ogólnokształcące im. Wincentego Pola w Czersku

Foto. 10. Zespół Szkół Samorządowych w Elku

warsztatach, *case study*. Dzięki temu uczestnicy szkolenia uczyli się od siebie nawzajem dyskutując, strukturyzując i analizując poszczególne zagadnienia z zakresu funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości. Zdaniem projektodawcy miało to bezpośrednie przełożenie na wynik edukacji.

Z części opisowej anonimowych ankiet ewaluacyjnych, których zwrotność oszacowana jest na poziomie 95% wynika, że zarówno uczniowie, jak i studenci ocenili spotkania edukacyjne jako „strzał w dziesiątkę” oraz „fantastyczne doświadczenie”, apelując „o więcej takich spotkań”.

Wśród osób „niezadowolonych” dominujący był zarzut dotyczący zbyt krótkiej, ich zdaniem, długości

trwania spotkania. Rzeczywiście jedno spotkanie edukacyjne trwało 90 minut, a ich program był i tak bardzo intensywny. W czasie 90 minut nie sposób poruszyć wszystkich nurtujących słuchaczy problemów związanych z funkcjonowaniem wymiaru sprawiedliwości. Powyższą uwagę można interpretować przede wszystkim jako zapotrzebowanie tych osób na przekazanie większego zasobu wiedzy, a tym samym jako rekomendację na przyszłość w zakresie rozszerzenia liczby spotkań edukacyjnych i spektrum poruszanych tematów.

Uczestnicy docenili pogłębienie ich wiedzy teoretycznej i praktycznej poprzez ćwiczenia łączące teorię z książek z zabawą. Docenili także zaangażowanie, do-

skonałą komunikację i profesjonalizm trenerów umiających przekazać wiedzę w sposób ciekawy, zrozumiały oraz w życzliwej atmosferze. Według projektodawcy, nie bez znaczenia pozostawało założenie, że w czasie zajęć miał być używany język zrozumiały, bez skomplikowanej terminologii prawniczej, nieprzytłoczony zestawieniem paragrafów i ciężkimi związkami frazeologicznymi.

Wyniki ankiet ewaluacyjnych potwierdzają, że spotkania edukacyjne wykazały przydatność zdobywanych wiadomości i umiejętności, a na osiągnięciu tego celu projektodawcy zależało w szczególności. Dlatego w podsumowaniu projektodawca jednoznacznie podkreśla, iż przez ukazanie problematyki funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości z perspektywy twórczych i aktywnych spotkań edukacyjnych w szkołach średnich i wyższych, cel spotkań został osiągnięty.

Foto. 11. Wyższa Szkoła Humanistyczno-Menedżerska „Milenium” w Gnieźnie

REKOMENDACJE:

Kultura i świadomość prawna w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej pozostaje na niskim, niezadowalającym poziomie. Wobec sytuacji wymagających inter-

wencji prawnej dominują postawy reaktywne, które można porównać do gaszenia pożaru w jego ostatniej fazie, kiedy często na pomoc jest już zbyt późno lub gdy

Foto. 12. Wyższa Szkoła Handlowa im. Króla Stefana Batorego w Piotrkowie Trybunalskim

akcja ratownicza przebiegać będzie w trudnych warunkach. Przeciwdziałanie społecznemu wykluczeniu prawnemu poprzez edukację od najmłodszych lat może to zmienić.

Należy zdać sobie sprawę z tego, że proces edukacji społecznej oraz podnoszenia świadomości praw i obowiązków obywatelskich nie jest ani łatwy, ani szybki. Okres wchodzenia w dorosłe życie jest szczególnie ważnym etapem w życiu młodego człowieka – to etap kształtowania postaw i dokonywania świadomych wyborów, kształtowania poczucia sprawstwa oraz zdobywania doświadczeń będących bagażem na „dalszą podróż w dorosłość”. Zaadresowanie spotkań edukacyjnych na temat funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości do młodzieży, w tak krytycznym momencie dla jej rozwoju, oraz studentów stanowiących o przyszłości kraju, miało na celu dostarczenie podstawowej wiedzy i umiejętności zachowania się w zastanych realiach i w obliczu nowych wyzwań w zgodzie z obowiązującym porządkiem prawnym.

Przebieg spotkań edukacyjnych jak też wnioski z ich przebiegu pokazały, że tego typu działania są adekwatne do ludzkich potrzeb każdego obywatela, w tym potrzeby bezpieczeństwa i poczucia bycia w praworządnym świecie. Z doświadczeń wyniesionych ze spotkań edukacyjnych wynikają trzy główne rekomendacje:

■ **Edukacja w zakresie funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości młodzieży szkolnej i studentów zapobiega wykluczeniu prawnemu w dorosłym życiu oraz uczy świadomości prawnej.**

Zmiana głęboko zakorzenionych postaw jest trudna w dorosłym życiu. Negatywnie wpływa na postrzeganie wymiaru sprawiedliwości przez osoby dorosłe nieznające podstawowych praw i procedur – stąd potrzeba edukacji.

■ **Edukacja w zakresie funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w warunkach szkolnych i akademickich może być skutecznym działaniem profilaktycznym.**

Dostarczenie w odpowiedni sposób wiedzy z zakresu funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości może skutkować zaangażowaniem słuchaczy w jej poszerzenie oraz znajomością funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w stopniu przynajmniej podstawowym.

■ **Metody aktywizujące w czasie zajęć edukacyjnych dotyczących funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości mogą prowadzić do wzmocnienia siły przekazywanej wiedzy.**

Metody wymagające aktywnej i twórczej pracy pozwalają uczniom oraz studentom na kontakt z własnymi poglądami, wartościami. To z kolei wyposaża ich w wiedzę i kształtuje umiejętność rozwiązywania konkretnych problemów z zakresu funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości.

UCZESTNICY NASZYCH SPOTKAŃ EDUKACYJNYCH

Szkoły ponadgimnazjalne:

1. Liceum Ogólnokształcące im. II Armii Wojska Polskiego w Powiatowym Zespole Szkół nr 1 w Trzebnicy
2. I Liceum Ogólnokształcące im. Juliusza Słowackiego w Oleśnicy
3. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych Nr 2 im. Mikołaja Kopernika w Siedlcach
4. Liceum Ogólnokształcące nr IV im. S. Żeromskiego we Wrocławiu
5. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych Nr 2 im. Elizy Orzeszkowej w Bartoszycach
6. I Liceum im. Tadeusza Kościuszki w Koninie
7. CXXV Liceum Ogólnokształcące im. Waldemara Milewicza w Warszawie
8. Zespół Szkół Elektrycznych w Kielcach
9. Zespół Szkół Drzewnych im. Stanisława Staszica w Bydgoszczy
10. Zespół Szkół Zawodowych w Brodnicy
11. Dolnośląski Zakład Doskonalenia Zawodowego Zespół Szkół we Wrocławiu
12. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych w Janowcu Wielkopolskim
13. Zespół Szkół Nr 4 Rolnicze Centrum Kształcenia Ustawicznego im. Władysława Broniewskiego w Wałczu
14. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych im. Henryka Sienkiewicza w Trzciance
15. Zespół Szkół Elektronicznych i Informatycznych im. KEN w Giżycku
16. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 6 im. Królowej Jadwigi w Piotrkowie Trybunalskim
17. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych im. Stanisława Staszica w Połczynie-Zdroju
18. Zespół Szkół im. Romualda Traugutta w Lipnie
19. Zespół Szkół im. Związku Młodzieży Wiejskiej w Dobrzyniu nad Wisłą
20. Zespół Szkół w Chodczu im. Władysława Reymonta
21. II Społeczne Liceum Ogólnokształcące im. Tony'ego Halika w Ostrołęce
22. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych w Przedborzu
23. Zespół Szkół Ekonomiczno-Handlowych w Żninie
24. Liceum Ogólnokształcące im. Janusza Korczaka w Więcborku
25. Regionalne Centrum Edukacji Zawodowej w Nisku
26. VII Liceum Ogólnokształcące im. Juliusza Słowackiego w Warszawie
27. Liceum Ogólnokształcące im. Wincentego Pola w Zespole Szkół Licealnych w Czersku

28. Zespół Szkół Katolickich im. Matki Bożej Miłosierdzia w Białymstoku
29. Liceum Ogólnokształcące im. Janka Bytnara w Kolbuszowej
30. Zespół Szkół Nr 2 im. Eugeniusza Kwiatkowskiego w Nowej Dębie
31. Zespół Szkół Ogólnokształcących Nr 1 w Gdyni
32. I Liceum Ogólnokształcące im. Edwarda Dembowskiego w Zielonej Górze
33. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych w Czerwieńsku
34. Zespół Szkół Ekonomicznych im. Stanisława Staszica w Międzyrzeczu
35. Zespół Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego w Kamieniu Małym
36. Zespół Szkół Usługowo-Gospodarczych w Pleszewie
37. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych Nr 2 w Drawsku Pomorskim
38. I Liceum Ogólnokształcące im. Stanisława Dubois w Koszalinie
39. Zespół Szkół Nr 9 im. Romualda Traugutta w Koszalinie
40. XIV Liceum Ogólnokształcące z Oddziałami Dwujęzycznymi w Gdyni
41. I Liceum Ogólnokształcące im. Stefanii Sempołowskiej w Tarnowskich Górach
42. Zespół Szkół Usługowych w Ostrowie Wielkopolskim
43. IV Liceum Ogólnokształcące im. Fryderyka Chopina w Ostrowie Wielkopolskim
44. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych Nr 3 im. Zesłańców Sybiru w Kaliszu
45. Zespół Szkół Rolnicze Centrum Kształcenia Ustawicznego w Marszewie
46. Zespół Szkół Elektrycznych im. Tadeusza Kościuszki w Opolu
47. III Liceum Ogólnokształcące w Zespole Szkół Nr 3 Jastrzębiu-Zdroju
48. Zespół Szkół Nr 1 w Żorach
49. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych COGITO w Siemianowicach Śląskich
50. Zespół Szkół Ogólnokształcących Nr 11 V Liceum Ogólnokształcące im. Andrzeja Struga w Gliwicach
51. Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych w Nowej Rudzie
52. Zespół Szkół Ogólnokształcących im. Bolesława Chrobrego w Kłodzku
53. Zespół Szkół Agrotechnicznych im. Batalionów Chłopskich w Bożkowie
54. Zespół Szkół im. Jana Kilińskiego w Krapkowicach
55. Zespół Szkół Zawodowych i Licealnych im. Górników i Energetyków Turowa w Zgorzelcu
56. Zespół Szkół Nr 2 im. 9. Pułku Strzelców Konnych w Grajewie
57. Liceum Ogólnokształcące im. K. K. Baczyńskiego w Lidzbarku
58. I Liceum Ogólnokształcące im. Juliusza Słowackiego w Elblągu
59. Zespół Szkół Chemicznych i Przemysłu Spożywczego im. Gen. Fr. Kleeberga w Lubinie
60. Zespół Szkół Nr 1 im. S. Sempołowskiej w Puławach
61. Zespół Szkół Zawodowych w Gołdapi
62. Zespół Szkół Ogólnokształcących i Zawodowych w Mońkach
63. Zespół Szkół Ogólnokształcących im. S. Żeromskiego w Iławie
64. Zespół Szkół Ogólnokształcących im. K. Jagiellończyka w Lidzbarku Warmińskim
65. Zespół Szkół Technicznych w Kolnie
66. Zespół Szkół im. Króla Jagiełły w Lidzbarku
67. Zespół Szkół Samorządowych w Ełku
68. I Liceum Ogólnokształcące w Łapach
69. Zespół Szkół Ogólnokształcących w Gołdapi
70. Zespół Szkół Powiatowych w Kadzidle
71. Zespół Szkół Ogólnokształcących im. W. Kętrzyńskiego w Kętrzynie
72. Zespół Szkół im. Z. Chmielewskiego w Nałęczowie
73. Zespół Szkół Nr 1 im. W. S. Reymonta w Zakrzówku
74. Zespół Szkół Ogólnokształcących i Technicznych w Jeleniej Górze
75. Zespół Szkół Nr 4, IV Liceum Ogólnokształcące im. Jana Pawła II w Łukowie

76. Zespół Szkół Nr 2 im. A. Świętochowskiego w Łukowie
77. I Liceum Ogólnokształcące w Radzynie Podlaskim
78. Zespół Szkół w Biskupcu

realizacja
spotkań

79. Zespół Szkół Zawodowych w Nasielsku
80. Regionalne Centrum Edukacji Zawodowej w Lubartowie

koordynator
spotkań

Szkoły wyższe:

1. Wyższa Szkoła Informatyki i Ekonomii w Olsztynie
2. Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku
3. Szkoła Wyższa Prawa i Dyplomacji w Gdyni
4. Wyższa Szkoła Umiejętności Społecznych w Poznaniu
5. Wyższa Szkoła Ekonomii i Prawa w Kielcach
6. Wyższa Szkoła Handlowa im. Króla Stefana Batorego w Piotrkowie Trybunalskim
7. Uniwersytet Gdański
8. Wyższa Szkoła Prawa i Administracji w Przemysłu
9. Akademia L. Koźmińskiego w Warszawie
10. Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie
11. Uniwersytet Łódzki
12. Wyższa Szkoła Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu
13. Uniwersytet w Białymstoku
14. Gnieźnieńska Wyższa Szkoła Humanistyczno-Menedżerska „Milenium”
15. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Elblągu
16. Uniwersytet Zielonogórski
17. Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Administracji w Lublinie
18. Wyższa Szkoła Biznesu w Dąbrowie Górniczej
19. Akademia Polonijna w Częstochowie
20. Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
21. Wyższa Szkoła Stosunków Międzynarodowych i Komunikacji Społecznej w Chełmie
22. Uniwersytet Rzeszowski
23. Uczelnia Łazarskiego w Warszawie
24. Wyższa Szkoła Biznesu w Pile
25. Wyższa Szkoła Zarządzania Bankowością w Krakowie
26. Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
27. Łużycka Wyższa Szkoła Humanistyczna w Żarach
28. Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie
29. Wyższa Szkoła Zarządzania i Prawa im. Heleny Chodkowskiej w Warszawie
30. Powszechna Wyższa Szkoła Humanistyczna „Pomerania” w Chojnicach
31. Wyższa Szkoła Zarządzania Personalem w Warszawie
32. Uniwersytet Śląski w Katowicach
33. Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu
34. Politechnika Koszalińska
35. Wyższa Inżynierska Szkoła Bezpieczeństwa i Organizacji Pracy w Radomiu
36. Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie
37. Uniwersytet Jagielloński
38. Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
39. Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy

realizacja
spotkań

koordynator
spotkań

PROGRAMY EDUKACYJNE – SCENARIUSZE SPOTKAŃ DOTYCZĄCYCH FUNKCJONOWANIA WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

„Funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości”

1. Organizacja wymiaru sprawiedliwości (5 min)

Zaraz po przedstawieniu się i opisanu programu zajęć prowadzący opisuje podstawowe zagadnienia z zakresu organizacji wymiaru sprawiedliwości. Realizuje to w formie pytań i odpowiedzi, żeby zachęcić uczestników do aktywności w trakcie spotkania.

2. Sądownictwo i Prokuratura (5 min)

Po zapoznaniu się z konstytucyjnymi zasadami funkcjonowania organów wymiaru sprawiedliwości, prowadzący zapoznaje uczestników ze strukturą sądownictwa w Polsce oraz organów ścigania.

3. Zasady funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości oraz innych organów służących ochronie praw człowieka (5 min)

Prowadzący w formie zabawy przeprowadza krótki, lecz dokładny model postępowania karnego i cywilnego. Uczestnicy sami wskazują, jakie powinny być kolejne czynności sądu oraz do jakiego sądu służy odwołanie od orzeczenia pierwszoinstancyjnego. W tej

części prowadzący opisuje rolę adwokata i radcy prawnego w toku postępowań.

4. Ustawodawstwo i wymiar sprawiedliwości wobec nieletnich (10 min)

Pytamy uczestników kim jest nieletni. Wyniki zapisujemy na tablicy. Następnie prosimy uczestników o uzasadnienie swoich odpowiedzi tj. „dlaczego uważają, że granica wieku przez nich podana świadczy o tym, że osoba jest nieletnia?”. Następnie zostaje opisana odpowiedzialność cywilna i karna nieletniego. Prowadzący spotkanie opisuje kto, kiedy i w jakich okolicznościach poniesie odpowiedzialność za wybitą szybę czy też za bójkę w szkole. Na zakończenie tej części przeprowadza się burzę mózgów dotyczącą zapobiegania i zwalczania przemyce wobec dzieci oraz młodzieży.

5. Case study – sprawa o czyn karalny nieletniego (20 min)

Uczestnicy spotkania zostają poinformowani, że w tej części zajęć niektórzy z nich wcielają się w adwoka-

tów, sędziów, świadków, organy ścigania etc. Potem następuje podział na podgrupy. Prowadzący odczytuje kasus, na podstawie którego uczestnicy będą musieli samodzielnie – pod nadzorem prowadzącego spotkanie – przeprowadzić całe postępowanie karne (od zawiadomienia o podejrzeniu popełnienia przestępstwa aż do wydania prawomocnego wyroku). Rolą prowadzącego w tej części jest opisanie na jednym kazusie dwóch postępowań: karnego oraz o czyn karalny nieletniego. Uczestnicy będący świadkami otrzymują informacje o przysługujących im prawach i obowiązkach. Prokurator po wysłuchaniu podejrzanych i świadków samodzielnie musi zdecydować wobec kogo wniesie akt oskarżenia. W toku postępowania sądowego wzywani są świadkowie, którzy po pouczeniu odpowiadają na pytania sądu, oskarżyciela oraz obrońcy. Po zakończeniu postępowania dowodowego osoby będące prokuratorem i obrońcą wygłaszają mowę końcową. Następnie prowadzący omawia z uczestnikami zeznania świadków i wyjaśnienia oskarżonych. Na podstawie przeprowadzonej analizy osoba będąca sędzią musi wydać wyrok, a uczestnicy – odpowiedzieć, czy ich zdaniem wyrok jest słuszny oraz do jakiego sądu strony złożą apelację.

6. Prawa ofiar przestępstw (10 min)

Na podstawie przeprowadzonej zabawy uczniowie odpowiadają na pytania prowadzącego dotyczące praw i obowiązków pokrzywdzonego w postępowaw-

niu przygotowawczym i sądowym. W tej części uczestnicy omawiają samo pojęcie pokrzywdzonego, jak również wskazują, w jaki sposób i gdzie może on uzyskać pomoc prawną.

7. Obowiązki wynikające z bycia świadkiem w sądzie (5 min)

Część zbliżona do pkt 6. Uczestnicy spotkania na podstawie case study odpowiadają, jakie są prawa i obowiązki świadka w postępowaniu sądowym, jak również na etapie postępowania przygotowawczego.

8. Obowiązujące przepisy prawa dotyczące środków odurzających: narkotyki, alkohol, dopalacze (10 min)

Jest to część spotkania poświęcona regulacjom prawnym dotyczącym posiadania, obrotu oraz spożywania narkotyków, alkoholu i dopalaczy. Nadto prowadzący pyta uczestników, jakie są zagrożenia wynikające ze spożywania ww. środków oraz jaka jest odpowiedzialność karna za handlowanie nimi.

9. Inne zagadnienia poruszone w trakcie szkolenia przez słuchaczy (15 min)

Uczestnicy dowiadują się, jak powinno wyglądać pismo procesowe (zażalenie, apelacja, pozew, prywatny akt oskarżenia i inne), tj. jakim wymogom powinno odpowiadać oraz do jakich organów powinniśmy je adresować.

1. Wstęp do zajęć (3 min)

Przedstawienie się prowadzącego, wyjaśnienie studentom celu i metodyki zajęć.

2. Dlaczego ludzie idą do sądu – burza mózgów, heureza (10 min)

Pytamy uczestników: Dlaczego ludzie chodzą do sądów? Następnie pytamy, jakie są oczekiwania wobec wymiaru sprawiedliwości – czego oczekuje społeczeństwo, a czego oczekują strony?

Odpowiedzi uczestników zapisujemy na tablicy.

W dalszej kolejności pytamy – jakie z oczekiwań może spełnić wymiar sprawiedliwości? I przechodzimy do alternatyw dla procesu sądowego.

3. Alternatywy dla wymiaru sprawiedliwości – podobieństwa i różnice – wykład (7 min)

Przedstawiamy podobieństwa i różnice pomiędzy różnymi alternatywnymi sposobami rozwiązania konfliktów. W ten sposób powstają nam definicje poszczególnych sposobów. Omówione zostaną: arbitraż, negocjacje, mediacje, konferencje sprawiedliwości naprawczej. Porównamy to również z postępowaniem sądowym.

4. Sprawiedliwość naprawcza – film (15 min)

Przedstawiamy uczestnikom krótki film dotyczący sprawiedliwości naprawczej i mediacji. Pokazywać on będzie, na czym polega mediacja, czy i jak służy ona stronom.

5. Co to jest sprawiedliwość naprawcza – wykład, heureza (20 min)

Odwołując się do filmu przedstawiamy uczestnikom ideę sprawiedliwości naprawczej, jej historię, zasady oraz cele. Prezentujemy także, jakie są zasady mediacji oraz jej poszczególne elementy – porządkując

informacje uzyskane w trakcie filmu. Wykładowi będzie towarzyszyła prezentacja multimedialna.

6. Historia mediacji, zasady i przebieg mediacji – wykład, heureza (5 min)

Uczestnicy otrzymują wyciąg z aktów prawnych dotyczących mediacji w sprawach karnych, cywilnych i rodzinnych oraz nieletnich. Otrzymują także tabelę z pytaniami, do której trzeba wpisać odpowiedzi, wynikające z tekstów aktów prawnych, z którymi się zapoznali. Po wypełnieniu tabeli otrzymują informację o tym kto, kiedy i na jakim etapie może skierować sprawę do mediacji w każdym z postępowań, a także, kto uczestniczy w tym procesie.

W podsumowaniu wskazujemy, iż mediacja jest w zasadzie szeroko dostępna w polskim prawie. Sąd jednak stosunkowo rzadko po nią sięga. Pokazujemy także informacje o stopniu korzystania z mediacji przez polski wymiar sprawiedliwości.

7. Mediacja – symulacja (28 min)

Po zaprezentowaniu przebiegu mediacji proponujemy studentom krótkie ćwiczenie i wcielenie się w rolę pokrzywdzonego, sprawcy czy mediatora. Odczytujemy w krótkim czasie przygotowane *case study* i przydzielamy role. Każda grupa otrzymuje czas ok. 10 minut na przeprowadzenie mediacji i spisanie ugody, a następnie prezentuje swoje wyniki.

W dalszej kolejności przeprowadzamy burzę mózgów dotyczącą możliwości mediacji w przypadku uszczerbku na zdrowiu, do którego przyczyniło się przyjmowanie różnego rodzaju używek przez ofiarę. Czy robi różnicę to, czy używka była legalna (alkohol, papierosy), czy też zdelegalizowana, zatem sama jej sprzedaż jest przestępstwem (narkotyki, środki zastępcze, czyli tzw. dopalacze)? Jaka jest w tych przypadkach rola państwa, czy powinno chronić osoby do-

rosłe przed używaniem takich substancji, czy też powinny być one zakazane?

8. Mediacja w przepisach polskiego prawa – wykład
(4 min)

Na zakończenie w ramach podsumowania przedstawiamy bardzo krótko, gdzie mediacja jest w polskim

prawie dostępna. W zasadzie można z niej skorzystać w każdym postępowaniu. Sąd jednak stosunkowo rzadko po nią sięga.

9. Zakończenie (3 min)

Podsumowanie zajęć, rozdanie i wypełnienie ankiet ewaluacyjnych.

1. Wstęp do zajęć (5 min)

Przedstawienie się prowadzącego, wyjaśnienie studentom celu i metodyki zajęć.

2. Skutki przestępstwa dla jego ofiary – burza mózgów, heureka, kazusy, praca w małych grupach (10 min)

Celem tej części zajęć jest określenie stanu, w jakim znajduje się osoba tuż po staniu się ofiarą przestępstwa. Chodzi o opisanie zarówno jej stanu psychicznego (a więc skutków emocjonalnych, psychologicznych), jakie wywołuje przestępstwo, ale także wskazanie bieżących problemów natury prawnej czy organizacyjnej, z którymi musi zmierzyć się pokrzywdzony (szkody zdrowotne, materialne, związane ze zmianą stylu życia).

W podjęciu tematu pomogą rozdane przez prowadzących kazusy opisujące różne zdarzenia kryminalne i ich ofiary. Zadaniem grup będzie określenie, jakie skutki emocjonalne, materialne czy zdrowotne może wyrzucić przestępstwo na osobie opisanej w kazusie.

Jako podsumowanie aktywności wypisujemy na tablicy możliwe skutki stania się ofiarą przestępstwa.

3. Procesowe role ofiary – miniwykład (5 min)

Celem tej części zajęć jest przedstawienie studentom różnych ról, w jakich może wystąpić osoba pokrzywdzona przestępstwem i jej rodzina (świadek przestępstwa, oskarżyciel posiłkowy, powód cywilny, oskarżyciel prywatny). W zależności od rodzaju przestępstwa, tj. trybu jego ścigania i decyzji podjętej przez pokrzywdzonego na odpowiednim etapie postępowania, faktyczny udział pokrzywdzonego i jego prawa w procesie mogą być bardzo różne. Zwracamy szczególną uwagę na rolę oskarżyciela posiłkowego: jego zadania i uprawnienia procesowe.

4. Podstawowe prawa ofiar przestępstw w postępowaniu karnym – „puzzle”, quiz (25 min)

Celem tej części zajęć jest przybliżenie studentom uprawnień, które w toku procesu karnego posiada ofiara przestępstwa. Aktywność tę przeprowadzamy za pomocą metody „puzzle”. Studenci zostają podzieleni na pięć grup. Każda grupa otrzymuje opracowany materiał dotyczący uprawnień pokrzywdzonego: w postępowaniu przygotowawczym, w postępowaniu sądowym (możliwość powoływania wniosków dowodowych, zadawania pytań, przeglądania akt sprawy, możliwość odwołania się od wyroku etc.), różne formy otrzymania pomocy ze strony instytucji publicznych i organizacji pozarządowych oraz uprawnienia do otrzymania kompensaty państwowej. Zadaniem studentów jest zapoznanie się z materiałem i zakreślenie go tak, by mogli zdobytą wiedzę przekazać dalej (5 min).

W następnej części zajęć dzielimy studentów na 6 grup, w każdej grupie znajduje się ekspert od jednego zagadnienia. Studenci przekazują kolegom wiedzę dotyczącą zagadnienia, które mieli opracować (15 min).

W ostatniej części studenci powracają do swoich pierwszych grup eksperckich, gdzie ich zadaniem jest wspólne rozwiązanie quizu dotyczącego wszystkich poruszanych zagadnień (4 min).

Wspólne omówienie quizu (1 min).

5. Rodzaje dowodów w postępowaniu i ich wiarygodność (23 min)

Celem tej aktywności jest zwrócenie uwagi na różnorodność dowodów, które mogą być wykorzystane w postępowaniu sądowym, oraz zaakcentowanie faktu, że żaden dowód w postępowaniu nie jest w 100% jednoznaczny. W prawidłowo prowadzonym postępowaniu wykorzystuje się różne dowody, a ich ocena należy do sędziego.

Pytamy studentów, jakie ich zdaniem dowody mogą być wykorzystane w trakcie postępowania sądowego. Sporządzamy listę na tablicy (5 min).

Następnie prowadzący przeprowadzą kilka ćwiczeń z zagadnień kryminalistyki: ćwiczenie na zapamiętywanie tekstu przekazywanego przez kolejną osobę, ćwiczenie odwołujące się do wiedzy każdego studenta i różne oceny tych samych faktów (np. jaka jest długość banknotu dwudziestozłotowego), ćwiczenie na zdolność zapamiętywania rzeczy, których się specjalnie nie obserwuje (10 min).

W podsumowaniu studenci proszeni są o wskazanie przyczyn, które mogą wpływać na zeznania świadka (wiek, spostrzegawczość, upływ czasu od wydarzenia, stres, zaangażowanie w sytuację, świadek bezpośredni i świadek ze słyszenia, czyli „głuchy telefon”). Jako podsumowanie prowadzący objaśniają pojęcia i uzasadnienie takich zasad postępowania jak: zasada swobodnej oceny dowodów i zasada bezpośredniości wraz z podaniem praktycznych przykładów (8 min).

6. Prawa i obowiązki świadków, szczególne rodzaje świadka – praca w małych grupach, kazusy, praca z przepisami prawnymi (20 min)

Celem tej części zajęć jest przedstawienie praw i obowiązków świadka w postępowaniu sądowym oraz

omówienie szczególnych świadków, którzy mają nieco inne uprawnienia procesowe (świadek będący osobą najbliższą sprawcy, świadek związany ze sprawcą szczególną więzią, świadek będący ofiarą przestępstwa oraz dziecko występujące w roli świadka).

Studenci podzieleni na 10 małych grup otrzymują do rozwiązania kazusy. Do każdego z nich dołączone są odpowiednie przepisy prawne, mające pomóc w odpowiedzi na zadane pytanie. Kazusy dotyczą różnych praw i obowiązków świadków (5 min), w tym głównie prawnych możliwości ścigania używania innych środków odurzających niż narkotyki. Zwracamy uwagę na fakt, że w znowelizowanej ustawie przez środki zastępcze nie rozumie się takich używek jak alkohol czy papierosy, bowiem są one uregulowane na podstawie odrębnych przepisów.

Omówienie kazusów, a także podsumowanie i krótkie omówienie praw i obowiązków świadków (15 min).

7. Zakończenie (2 min)

Podsumowanie zajęć, rozdanie i wypełnienie ankiet ewaluacyjnych.

ISBN 978-83-929646-6-7

Autorzy publikacji:

Justyna Jambor – absolwentka Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, od 2006 r. specjalizuje się w koordynacji społecznych projektów szkoleniowych i promocyjnych dofinansowanych ze środków UE, obecnie główny specjalista w Wydziale Informacji Biura Ministra Sprawiedliwości i koordynator merytoryczny spotkań edukacyjnych w Projekcie „Ułatwienie dostępu do wymiaru sprawiedliwości”.

Justyna Podlewska – absolwentka Wydziału Prawa i Administracji oraz Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, obecnie koordynator programu prawnego w Fundacji Dzieci Niczyje, która jest partnerem Ministerstwa Sprawiedliwości w Projekcie „Ułatwienie dostępu do wymiaru sprawiedliwości”. Specjalizuje się w prawnej ochronie ofiar przestępstw, przeciwdziałaniu przemocy oraz prawie rodzinnym.

Michał Pietkiewicz – absolwent oraz doktorant Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, aplikant adwokacki w Okręgowej Izbie Adwokackiej w Olsztynie, pracownik Kancelarii Adwokackiej. W Projekcie „Ułatwienie dostępu do wymiaru sprawiedliwości” trener spotkań edukacyjnych w szkołach średnich i autor programu edukacyjnego dla szkół ponadgimnazjalnych.

